

Беделова К.

ДИДАКТИКАЛЫК ЧЫГАРМАЛАРДЫН МЕКТЕП ОКУУ ПРОГРАММАЛАРЫНАН ОРУН АЛЫШЫНЫН АЛГАЧКЫ ЭТАБЫ

Беделова К.

ОСНОВНОЙ ЭТАП ПОЛУЧЕНИЯ МЕСТА В ШКОЛЬНЫХ УЧЕБНЫХ ПРОГРАММАХ ДИДАКТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Кыргыз адабиятындагы дидактикалык чыгармаларды окуу программасына киргизүү түздөн түз элдик фольклорду жыйноо, аларды изилдөө жана элге жайылтуу менен байланышат. Бул иш падышачылык Орусиянын убагында эле башталганы менен (В.В.Радлов, Ч.Валиханов, Б.Солтонов ж.б.) атайын окуу программасына, окуу китептерине киргизип үйрөнүү советтик мектеп менен бирге советтик мезгилде ырааттуу колго алынды.

Өткөн кылымдын 20-жылдарында атайын программалар, окуу китептери басып чыгарылганга чейин «Көмөк», «Чолпон» деген сыяктуу казак тилиндеги басылмалар, 1924-жылдан «Эркин-Тоо» газетасы (1926-жылдан «Кызыл Кыргызстан» аталган), 1928-жылдан «Жаңы маданият жолунда», «Ленинчил жаш» газеталары окуу китептеринин милдетин аткарган. Буларда дидактикалык чыгармалар аз болгон, себеби ал кезде партия жаңы заман тууралуу көп жазууга милдеттендирген да дидактикалык адабият арткы планга сүрүлүп калган.

1924-жылы Ташкент шаарынан Ишеналы Арабай уулунун «Кыргыз алиппеси» деген китеби чыгат, «өзүнүн ички маани-мазмуну боюнча алганда да кыргыз баласына өзүнүн эл-жерин, анын мүнөзүн, жашоо-турмушун, тил байлыгын, бүткүл руханий-материалдык дүйнөсүн чагылдырып турганы менен, ал аркылуу кыргыз баласын куралдандыруу максатын көздөгөнү менен баалуу. Ушундай мазмуну менен ал – өзүнөн кийинки бүткүл кыргыз китептеринин улуттук кайталангыс үлгүсү бойдон калды жана да кала бермекчи», - деп жазат бул басылма тууралуу С.Рысбаев (1).

Ал кезде бул китеп азыркыдай 1-класска келип кирген окуучулар үчүн гана болбостон, сабатын жоюуга киришкен бардык эле курактагы адамдар үчүн колдонмо болгон. Автор анда төмөнкүдөй макал-ылакаптарды киргизет: «Эмгекчил эл кем болбос», «Эринчээк эр оңбос», «Эрегишкен журт болбос», «Тегин ачканды тентуштары сүйбөс», «Көп жашаган билбейт, көптү көргөн билет», «Учу бирге жазылат», «Түбү бирге кошулат», «Эксең эгин, ичээрсин тегин», «Бир көргөн билиш, эки көргөн тааныш», «Бүлүнгөн элден бүлдүргү алба», «Төшөгүнө карап, аягыңды соз».

Ошондой эле эки табышмак, төрт куплет санат ыры киргизилген. Өз кезегинде мына ушул дидактикалык чыгармалар жаштардын акылдуу, ыймандуу өсүүсүнө шарт түзүп, адабиятты андап билүүсү үчүн алгачкы билимдерди берген.

1925-жылы Тоголок Молдонун «Насыят» деген китеби Москвадан жарык көргөн. Анда да жаңы заман дидактикалык насаат формасында ырдалган.

1922-жылы Казак-кыргыз билим комиссиясын түзүү тууралуу чечим чыгып, ага ылайык эл арасынан оозеки адабияттарды жыйноо иши колго алынган, алгачкы улуттук интеллигенттер (Тоголок Молдо, К.Тыныстанов, Ы.Абдырахманов, К.Карасаев, И.Арабаев, Б.Солтонов, Т.Саманчин, З.Бектенов, А.Осмонов, Ж.Бөкөнбаев ж.б.) фольклор жыйноого активдүү катышып, бул ишке башка улуттун адистери да тартылган (К.Мифтаков, М.Богданова ж.б.), натыйжада кол жазмалар 1923-жылдан тартып фондуга түшө баштаган. «Макал-ылакаптар тарбиялык зор касиетке ээ, дидактикалык мүнөздөгү кыска чыгармалар катарында алгачкы окуу китептерине жарыяланып келген. Белгилүү агартуучу К.Тыныстановдун окуу куралдарында жана И.Арабаев менен Х.Карасаевдин 1928-жылы жарыкка чыккан «Жаңылык» аттуу латын алфавитинде жазылган чоңдор үчүн алиппесиндеги мисалдардын дээрлик 80%ы макал жана ылакаптар менен берилген. Улуу окумуштуу-түзүүчүлөр бул эмгектерге тематикалык жактан макал-ылакаптарды адептүүлүккө, туруктуулукка, эмгекчилдикке, элпектикке үндөгөн үлгүлөрүн жыш колдонушкан. Тамгалар тууралуу маалымат бере баштаган алгачкы беттерде эле элдик макал-ылакаптарды учуратууга болот. Бул болсо жаш муундарга нравалык тарбия берүүдө, эстетикалык көркөм аң-сезимин өстүрүүдө өзгөчө зор роль ойноп, ошондой улуттук кыска көркөм чыгармалар аркылуу окуу процессиндеги өсүштү да тездетүүгө жетишүүгө шарт түзгөн», - деп жазат Ж.Орозалиева (2).

Демек кыргыздардын сабатсыздыгын жоюу үчүн чыгарылган эң биринчи китептердин да материалдарын дидактикалык адабият түзгөн, анын бир нече себеби бар эле:

- макал-ылакаптар кыска болуп, китепке киргизүүгө ылайыктуу эле;

- макалдар жана ылакаптар, табышмактар, жаңылмачтар ошол кезде эл турмушуна жакын болгон;
- ошол кездин өзгөчөлүгүнө ылайык макал-ылакаптар таптык, тарбиялык функция аткарып, элди жаңы заман үчүн күрөшүүгө, социализмди курууга, динге каршы күрөшүүгө, адептүү болууга үгүттөп турган.

Кыргыз элинде массалык билим берүү, предметтерди окутуу 30-жылдарда катуу темп менен башталган. «Бул жылдарда кыргыз адабияты боюнча айыл-кыштак мектептеринин 3,4-окуу жылдары үчүн программалар биринчи жолу класс-сабак системасына ылайык түзүлө баштады. Буга чейин жогоруда көрсөтүлүп өткөн «комплекс», «лабораториялык-бригадалык», «долбоор» методдорунда түзүлгөн программалар колдонулуп келгендиктен мүмкүнчүлүк болбогондугу өзүнөн өзү түшүнүктүү. Экинчиден, бул жылдары толук эмес орто мектептер үчүн дароо жаңы программаларды иштеп чыгууга биздин өзүбүздө да мүмкүнчүлүктөр жетиштүү эмес эле. Ал эми орто мектептерди ачуу жана көбөйтүү жөнүндө жогоруда көрсөткөндөй, жаңыдан гана маселе коюлуп жаткан болучу. Класс-сабак системасы мектептер үчүн милдеттүү жана жалпыга тиешелүү системага айлангандан кийин биринчи түзүлгөн программа алдына кандай максат койгондугу жана материалдын көлөмү жана тандалып алынышынын кандай экендиги ачык болсун үчүн айыл-кыштак, шаар мектептери үчүн 3-жана 4-окуу жылдарына арналган программанын 1934-жылы түзүлүп 2-басылышынан (3) үзүндү келтирип көрөлү. Программанын түшүнүк катында адабият сабагынын мааниси жана милдети жөнүндө төмөндөгүдөй айтылат: Ырларды, аңгемелерди окуп, жаттоо, көрктүү чыгармалардын окугандарын кайра айтып берүү сыяктуу окуучулардын көз караштарын кеңитип, көрктүү сезимдерин арттыргандыктан, өсүп келе жаткан жаштарды тарбиялоодо адабияттын алган орду чоң, 3-жана 4-топтордо көрктүү чыгармаларды окуп билүү натыйжасында окуучулар мына буларга ээ болуулары тийиш:

1. Окулган көрктүү чыгармалардын тексттерин идея жана көрктүүлүк жактан түшүнүү.
2. Көрктүү чыгармалардын тилиндеги өзгөчөлүктөрдү билүү (салыштыруу ж.б.).
3. Көрктүү чыгармалардын кайсы бир түрлөрүн ажыратуу (кара сөз, жомок, тамсил).
4. Жазуучу кайсы таптык экендиги тууралуу жана анын чыгармасы кайсы таптын мүдөөсүн сүйлөй тургандыгы жөнүндө жөнөкөй түшүнүктөрдү алуу.
5. Коом турмушунда адабият алган орун туурасында жөнөкөй түшүнүктөр.

6. Адабият чыгармасынын бул тизмесин тандап алганда мына булар эскертилди: чыгарманын тил жагынан кымбаттуу болушу менен катар, көрктүүлүк жагынан барктуу болушу, балдардын кызыгуулары менен тажрыйбасына жакындыгы» (4).

Мына ушундан көрүнүп турган нерсе – алгачкы мектептерде окулган чыгарманын идеясын, көрктүүлүгүн түшүнүү менен жазуучу кайсыл таптын өкүлү экендигине өзгөчө маани берилген. Ошондуктан да элдик оозеки чыгармаларды программаларга кеңири сунуш кылуудан коркушкан да негизинен көп сааттар орус пролетар жазуучуларынын чыгармаларын үйрөнүүгө жумшалган. Экинчиден, бул кезде фольклор, анын ичинде дидактикалык чыгармалар али кеңири жыйнала элек кези болгон. Андыктан да 30-жылдардагы программалар негизинен орус адабияты үчүн түзүлгөн программанын структурасын, бир топ учурда мазмунун да кайталоого мажбур эле. Ошону менен бирге бул мезгилде Токтогул Сатылгановдун «Үлгү ырлары», элдик макал-ылакаптар жана табышмактар окутууга сунуш этилген.

Кыргыз адабияты боюнча 1932-жылы чыккан А.Токомбай уулу жооптуу редактору болгон алгачкы окуу программасында (5) 3-класстар үчүн табышмактар, 4-класстарда да табышмактар гана сунуш кылынган ошол кезде идеологиялык күчтүү курал болгон адабиятты тап күрөшүнө багыттап, ошондой чыгармаларга гана орун бергендиги менен түшүндүрүлөт.

Ал эми 5-7-класстар үчүн түзүлгөн программаларда бара-бара «оозеки айтылган адабият жана анын түрлөрү; фольклор деген эмне; фольклордун таптык мүнөзү; фольклор кандайча курулат; макалдар жана ылакаптар; макал, ылакаптардын чыгыш жана алардын таптык мүнөзү; макал, ылакаптардын кымбаттуулугу; табышмактар элестүү берилген көркөм сөз, табышмактардын чыгышы» дегендей маселелерди ачуу милдети берилген (6).

30-жылдарда адабиятты окутуу иши хрестоматиялар түрүндө чыккан китептер аркылуу ишке ашырылган. Кийин жазуучу болгон У.Абдукаимов, М.Абдукеримов алгачкы адабият хрестоматияларын түзүү менен алар эч кандай методикалык аппаратка таянбай эле, интуиция менен жана орус адабият окуу китептерине окшотуп тексттерди сунуш кыла берген. 1938-жылдагы М.Абдукеримов түзгөн «Адабият хрестоматиясында» (7). Токтогул Сатылгановдун өмүр баяны тууралуу чакан маалымат жана «Үлгү ырлары» берилген. Мунун баары бир бетти гана ээлегендиктен, биринчиден, дидактикалык чыгармалар тууралуу маалыматтар; экинчиден, үлгү ырларынын кеңири талдоосу жок болгон.

Бирок, 30-жылдар үчүн дидактикалык чыгармалардан Т.Сатылгановдун «Үлгү ырларынын» кириши сөз жок программанын утугу болгон. Ошол мезгилде кеңири жайыла баштаган драмалык жана ыр ийримдери акындын ушул чыгармасын көп аткарып, эл арасына кеңири тараган. А.Осмонов жана М.Кырбашев түзгөн хрестоматия (8) кыргыз адабиятын окутууда бир кадам алдыга жылуу катары саналат, китептин нускасы да, көлөмү да көбөйүү менен Токтогул Сатылгановдун «Үлгү ырлары» он төрт куплет менен киргизилген. Алыкул Осмонов сыяктуу адабиятты, маданиятты түшүнгөн, эстетикалык кабылдоосу күчтүү акындын мындай ишке киришкендиги окуучулар үчүн өзгөчө пайдалуу экендиги түшүнүктүү. Ал мезгилде дидактикалык чыгармаларды гана эмес, жалпы эле кыргыз адабиятын окутуу багытында эмгектер жазылбаган, себеби, ал учурда «...адабиятты окутуунун объективдүү чындыктарына, жандуу практикаларына негизделген олуттуу тажрыйбалар жокко эсе эле, анын үстүнө педагогикалык процесстин деңгээлин, сапатын аныктоого атайын камы бар адистер да даяр эмес болучу» (Н.Ишекеев) (9). Бул жылдарда адабиятты идеологиялык курал катары кароо, элдик акындардын чыгармаларын сунуштоодо тарткынчактоо, эгер сунуш кылса да, алардын жасалма түрдө В.И.Ленинди (Т.Сатылганов «Кандай аял тууду экен Лениндей уулду», Тоголок Молдо «Ленин кошогу» ж.б.), Совет өкмөтүн, большевиктер партиясын, комсомолду даңктаган ырларын гана сунуш кылуу

дидактикалык чыгармаларды окуучулардын кеңири окушуна мүмкүнчүлүк берген эмес.

Адабияттар:

1. Рысбаев С. «Алгачкы» деген ат ыйык. Кириш сөз/Арабай уулу Ишеналы. Кыргыз алиппеси. Криллица араби менен басылышы. – Б.: 2007. – 3-б.
2. Орозалиева Ж. Макал-ылакаптар фольклор таануу илиминде//Тил тагдыры – эл тагдыры. И.Арабаев атындагы университетинин Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгына арналган эл аралык илимий-практикалык конференциясынын материалдары. 20-21-февраль, 2003-жыл). – Б.: 2003, 120-б.
3. Башталгыч мектептин программасы (Айыл-кыштак жана шаар мектептери үчүн): түзүтүлүп 2-бас. – Ф.: 1934. – 23-24-б.
4. Иманалиев К. Орто мектептерде кыргыз адабиятын окутуунун методикалык негизги маселелери. – Ф.: 1973. – 27-б.
5. Айыл-кыштак башталгыч мектептеринин программасы: 1-4-топтор үчүн. – Ф.: 1932. – 40 б.
6. Ишекеев Н.Кыргыз адабиятын мектептерде окутуунун тарыхы. – Б.: 1994. – 42-б.
7. Абдукеримов М. Адабият хрестоматиясы: Башталгыч мектептер үчүн, 2-бөлүк. 4-окуу жылына арналган. – Ф.: 1938. – 104 б.
8. Осмонов А., Кырбашев М. XIX кылымдын адабият хрестоматиясы: толук эмес орто мектептер үчүн, 1-бөлүк. – Фрунзе-Казан. – 1939. – 235 б.
9. Ишекеев Н.Кыргыз адабиятын мектептерде окутуунун тарыхы. – Б.: 1994. – 71-б.